

नेपालमण्डलको बज्रयान पूजाक्रियामा धूलेचित्र लेखन

पुष्प रत्न शाक्य, पिएचडी

Article History: Submitted 2 July 2023; Reviewed 26 September 2023; Accepted 20 February 2024

Corresponding Author: puspashk19@gmail.com, Copyright 2024© Author/s and the Publisher

लेखसार

प्राचीन कालदेखि स्वतन्त्र र स्वअस्तित्व कायम राख्न सफल राज्य नेपालको सर्वप्राचीन चांगुको स्तम्भअभिलेखमा “नेपाल राज्य” उल्लेख गरिएको भए पनि कालान्तरमा नेपालमण्डलका रूपमा प्रसिद्ध यस देशको सीमा नेपालमण्डलको बज्रयान बौद्ध परम्परामा मानिआएका चक्रसम्बर अनुसार पूर्वमा दोलालघाट, दक्षिणमा टीकाभैरव, पश्चिममा धादिङ र उत्तरमा त्रिशुली रहेको मानिन्छ । नेपालमण्डलमा यहाँ लिखित इतिहासको सुरुवातदेखि बज्रयान बौद्ध परम्पराका धेरै विहारहरू निर्माण रहेका छन् । यस परम्परामा निश्चित समयसम्म प्रवर्जित भई बोधिसत्वसंवर शिक्षाग्रहण गरी गृहस्थमा बसेर दान, शील र ध्यान/समाधि अभ्यास गरी अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गर्ने जीवन शैलीका रूपमा यहाँका बौद्ध परम्परा अनुसार शाक्यभिक्षु भएर पुन आचार्य अभिषेक लिएकालाई ब्रजाचार्य समूह नै यहाँका संघ हुन् । नेपालमण्डलमा बौद्धधर्मगुरु भनेर चिनिने वहाँहरूले समाजलाई बुद्ध बोधिसत्व मार्ग देखाएर यहाँका विहारहरूसँग आबद्ध गराई उपासकउपासिका समूहहरू बनाएर बौद्ध समाज निर्माणगरी बुद्धशासनलाई निरन्तरता दिइआएका छन् ।

नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परामा संस्कार क्रियाहरूका पूजा र पुण्यार्जन पूजा, शान्ति-स्वस्तिपूजा, “गृह प्रवेश पूजा”, “गृह शान्ति पूजा” र “जलयज्ञ” आदि पूजाहरूमा अनिवार्य रूपमा धूलेचित्र/रजचित्र लेखिन्छ । सुक्खा प्राकृतिक खस्रो सेतो ढुङ्गालाई मसिनो धूलो बनाएर सुक्खा र उज्यालो ठाउँ, समथर भूमि, हावा नचलेको ठाउँमा लिपपोत गरेर त्यस पूजास्थलमा दुई औलाबाट सो धूलो झारेर बनाएको चित्र धूलेचित्र वा रजचित्र हो । सामान्य र विशेष रजचित्र गरी दुई प्रकारका धूले रजचित्रहरू स्वयम यहाँको बज्रयान परम्परामा पूजा गर्ने क्रियात्मक गुरुले नै लेखिन्छ । धूलेचित्रको अभाव नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परामा गर्दै आएका कुनै पनि क्रियात्मक पूजाक्रियाहरू गर्न असम्भव रहेका हुनाले यो बज्रयान पूजाविधिका अभिन्न अङ्ग हुन् ।

शब्दकुञ्ज : नेपालमण्डल, बज्रयान, धूलेचित्र, दशकर्म संस्कार, रथारोहण ।

परिचय

नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परा मान्दै आएको संस्कार संस्कृतिमा क्रियात्मक पूजा गर्ने प्रचलन बौद्ध सामाजिकका एक अभिन्न अङ्ग हुन् । यसअन्तर्गत बौद्ध समाजमा महिला गर्भवती भएदेखि बच्चा जन्मेर हुर्केर यौवनावस्था भई विवाह उत्सवसम्म गर्ने क्रियात्मक दशकर्म संस्कार पूजा, विवाहपछि वृद्ध अवस्थाको एक निश्चित उमेरसम्म बाँच्न सफल भएपछि दिर्घायु जीवनको उत्सवका रूपमा रथारोहन गर्ने परम्परामा गर्ने पूजा, प्राकृतिक नियमानुसार जन्म भएपछि मृत्युपछि गरिने क्रियात्मक पूजाहरू गर्दछन् । त्यस्तै नै मनुष्य र अमनुष्यहरूबाट प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपले हानि-नोक्सानी नहोस् भनी तिनीहरूबाट आइपर्ने समस्याहरू निराकरण गर्न व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपले घर, टोल अथवा देशमा शान्ति-स्वस्तिपूजा गर्दछन् । त्यसरी नै नयाँ घरमा प्रवेश गरिने “गृहप्रवेश पूजा”, जन्म दिनमा वा देशमा अनिकाल उपद्रव हुँदा गरिने “गृहशान्ति पूजा” जल प्रकोप शान्त गरिने “जलयज्ञ पूजा” आदि सामाजिक मूल्यमान्यता, प्रतिष्ठा एवं विश्वासका आधारमा गरिने बज्रयान परम्पराका सामाजिक संस्कारात्मक क्रियात्मक पूजाहरू हुन् ।

सामाजिक संस्कारात्मक पूजाका साथै बज्रयान बौद्ध परम्परामा कुनै बाध्यतामा नबाँधीकन आफ्नो स्वइच्छाले पूण्य आर्जन गर्ने उद्देश्यराखि जगत् हित होस् भनी कामना गरेर अन्तमा बुद्धत्व प्राप्तिको कामना गरिने क्रियात्मक पूजाहरूलाई धर्मपूजा भनिएका छन् । त्यसप्रकारका पुण्य आर्जन गरिने धर्म पूजाहरू गरी दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान र प्रज्ञा पारमिता अभ्यासका रूपमा सप्तविधानुत्तर पूजा, तारा पूजा आदि क्रियात्मक पूजाहरूमा ध्यान/योग/समाधि अभ्याससमेत गरिन्छ । त्यस्ता पूजाहरूमा ब्रतहरू, ठुलाठुला गणचक्रपूजाहरू आदि पनि पर्दछन् । उपरोक्त सामाजिक संस्कारमा गरिने पूजाक्रिया होस् वा धार्मिक संस्कारको क्रियात्मक पूजाहरू होस् ती पूजाहरू गर्न अनिवार्य रूपमा धूलेचित्र/रजचित्र लेख्नुपर्ने हुन्छ ।

धूलेचित्र भन्नाले सुक्खा प्राकृतिक खस्रो सेतो ढुङ्गा (नेवार भाषामा पोताय्) लाई घाममा राम्ररी सुकाएर त्यसलाई पिनेर फेरि कपडामा छानेर मसिनो धूलो बनाएर उक्त धूलोले दुई औँलाबाट भारेर बनाएको चित्रलाई भनिन्छ । एक पटक प्रयोगका लागि सुक्खा र उज्यालो ठाउँ, समथर भूमि, हावा नचलेको ठाउँमा लिपपोत गरेर लेख्ने त्यस प्रकारको धूलेचित्रलाई रजचित्र पनि भनिन्छ ।

समस्या

नेपालको बज्रयान परम्परामा क्रियात्मक पूजाविधिअन्तर्गत अनिवार्य रूपमा लेख्ने पर्ने धूलेचित्रविना कुनै पनि पूजाहरू सम्पन्न गर्न प्रायः असम्भव नै देखिन्छ । यस परम्परामा क्रियात्मक पूजाको प्रारम्भ नै धूलेचित्र लेखनबाट सुरु हुन्छ । यसको अभावमा पूजा सामग्रीहरू राख्ने कार्य गर्न सकिँदैन । त्यसैले नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परामा सम्पन्न गरिआएका क्रियात्मक पूजाहरूमा निम्न प्रश्नावलीहरू उब्जिएका छन् :

नेपालको बज्रयान परम्परामा क्रियात्मक पूजामा धूलेचित्र किन लेखिन्छन् र पूजामा लेखिने धूलो कसरी बनाइन्छ ?
नेपालको बज्रयान परम्परामा क्रियात्मक पूजामा धूलेचित्रले केके लेखिन्छन् र धूलेचित्र कसले लेख्छ ?

उद्देश्य

नेपालको बज्रयान परम्परामा सबै प्रकारका क्रियात्मक पूजाहरू गर्दा अनिवार्य रूपमा लेख्ने पर्ने साधारणदेखि विशेष धूलेचित्रविना कुनै पनि पूजाहरू सम्पन्न गर्न असम्भव रहेका हुनाले पूजाविधिको यो अभिन्न अङ्ग रहेका हुनाले क्रियात्मक पूजाहरूमा धूलेचित्र लेखनुका कारणहरू खोज गर्ने । त्यस्तै नै क्रियात्मक पूजाहरूमा लेखिने धूलो कसरी तयार गरिन्छ र क्रियात्मक पूजामा केके चित्र लेखिन्छ भन्ने स्पष्ट पार्ने । त्यसरी नै क्रियात्मक पूजाहरूको लागि धूलेचित्र लेख्ने कलाकार/चित्रकारहरूको पहिचान गराइदिने ।

अनुसन्धान विधि

नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परामा संस्कार क्रियाहरू र धर्मपूजाहरू गर्ने प्रकाशित भएका मूल संस्कृत भाषामा लेखिएका क्रियात्मक पूजाविधिका प्राथमिक स्रोत अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै क्रियात्मक पूजाविधिसँग सम्बन्धित अन्य पुस्तकहरू पनि अध्ययन गरिएको छ । साथै ती पूजाहरू गर्ने बेला लेखिने धूलेचित्रको अध्ययनको लागि स्थलगत अध्ययन गरिएको छ ।

सीमाक्षेत्र

नेपालमण्डलको बज्रयान परम्परामा नेपालमण्डल, बज्रयान परम्परा र त्यसअन्तर्गत क्रियात्मक पूजाविधिअन्तर्गत लेखिने धूलेचित्र विषयमा मात्रै अध्ययन अनुसन्धान सीमित गरिएको छ ।

नेपालमण्डल र यसका सिमाना

प्राचिकालदेखि नेपाल स्वतन्त्र र स्वअस्तित्व कायम राख्न सफल देश हो । संस्कृति र सम्पदाहरूका धनी यो देशमा छब्विस सय वर्षअगाडि शाक्यमुनि बुद्ध जन्म भएकाले पनि यो देशको गरिमा संसार प्रसिद्ध छन् ।

लिच्छविकालदेखि लिखित इतिहास सुरु भएदेखि एक स्वतन्त्र राज्यका रूपमा अस्तित्व कायम रहेको नेपालको सर्वप्राचीन लिखित चाँगुको स्तम्भअभिलेखमा “नेपाल राज्य” (बज्राचार्य, २०५३, पृ. ११), बलम्बुको इन्द्रमतीको खोल्सामा रहेको शिलापट्टमा “नेपालभुक्तौ” (बज्राचार्य, २०५३, पृ. ५३०) उल्लेख गरिएको चर्चा गरिएका छन् । तर कालान्तरमा नेपालमण्डल धेरै नै प्रसिद्ध भएका देखिन्छन् । यो शब्द प्रयोग गरिएको सबैभन्दा पुरानो ज्ञानेश्वरको चौबाटोको दक्षिणतिरको चौरमा रहेको नारायण मन्दिरअगाडि जयदेवको समयमा राखिएको शिलापत्रमा “नेपालमण्डल”, (बज्राचार्य, २०५३, पृ. ५७३) भनेर फरकफरक नाम उल्लेख गरिएका छन् । त्यस्तै नै नेपालको इतिहासमा ई.सं. ८७९ देखि ई.सं. १२०० सम्मको अवधिलाई मानिने सङ्क्रमणकाल (थकुरी) का रूपमा उल्लेख गरिएका छन् (बाङ्गडेल, १९९५, पृ. ३२) । यस अवधिका उदयदेवको समयमा लेखिएको विष्णुको एक गरुड आसनको धातुपत्रमा “नेपालमण्डले” उल्लेख भएको (बज्राचार्य, २०६८, पृ. १५), त्यस्तै नै शंकरदेवको राज्यमा प्रद्युम्नकामदेव र इन्द्रदेवको समयमा लेखिएका राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको बौद्धग्रन्थहरू “पञ्चरक्षा” र आनन्ददेवको समयमा लेखिएको “स्मृतिमञ्जरी” ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा “नेपाल-मण्डले” शब्द उल्लेख

गरिएको र सोही अभिलेखालयमा संरक्षित गुणकामदेवको समयमा लेखिएको “मन्थानभैरवतन्त्र” ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा “नेपालदेशे” शब्द उल्लेख गरिएको छन् (चिसातो, २०६२, पृ. १२७) ।

नेपालमण्डलको सीमा मध्यकालको ने.सं. ५५० तिर रचना भएको “नेपाल-माहात्म्य” नामक ग्रन्थको अध्याय १५ श्लोक ३-५ अनुसार पूर्वमा पुण्यवती, सर्वपापनाशिनी कौशिकी (तामाखुसी, रामेछाप, दक्षिणमा चिसापानी (मकवानपुर), पश्चिममा त्रिशुली नदी (नुवाकोट) र उत्तरमा शिवपुरी (रसुवा) उल्लेख गरिएका छन् भने ने.सं. ७५० तिर लेखेको “हिमवत्खण्ड” ग्रन्थको अध्याय ७० मा उल्लेख भएअनुसार पूर्वमा कोशी, दक्षिणमा मकवानपुर, पश्चिममा गण्डकी र उत्तरमा रसुवा छन् (तमोट, १९९६, पृ. १३-१४) ।

नेपालमण्डलको बज्रयान बौद्ध परम्परामा पृथ्वीलाई एक मण्डलका रूपमा मानेर त्यसभित्र चौबिस भूखण्डहरू रहेको चर्चा गरिएका छन् । त्यसमध्ये आठ वटा द्वीप र उपद्वीपहरू, आठ वटा पीठ र उपपीठहरू, दुई वटा क्षेत्रहरू, चार वटा छन्दोह र उपछन्दोहहरू चार वटा मेलापक र उपमेलापक र दुई वटा श्मशानहरू रहेको मानिएका छन् । उपरोक्त भूखण्डहरूमध्ये चार वटा महाद्वीपमध्ये जम्बुद्वीपअन्तर्गत उपछन्दोहभित्र हिमालय रहेको चर्चा गरिएको छ । सोही हिमालय भूखण्डमा नेपालमण्डल अवस्थित रहेको मान्यता रहेको कुरा “महायान सूत्र सङ्ग्रह” मा पनि उल्लेख भएको चर्चा गरिएको छ (वैद्य, १९६४, पृ. ४८५) । यहाँको बज्रयान परम्पराले मानिआएका चक्रसम्बर परम्परामा नेपालमण्डलको सिमाना चक्रसम्बरमण्डलमा आधारमा मानिआएका छन् । त्यसअनुसार यसको सिमाना पूर्वमा दोलालघाट, दक्षिणमा टीकाभैरव, पश्चिममा धादिङ र उत्तरमा त्रिशुली रहेको मानिएको छ (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ३३) । नेपालमण्डलको बौद्ध तन्त्रअभ्यासमा इन्द्रचोकको कान्तेश्वरलाई केन्द्र बनाई त्यसभन्दा बाहिर चित्त, वाक् र कायचक्र गरी तीन चक्रहरू रहेको र त्यसमा प्रत्येकमा आठ वटा भूखण्ड रहेको मानी ती स्थानहरूमा ध्यान/योगाभ्यास गर्ने यहाँको बज्रयान परम्परा आजसम्म पनि रहेको उल्लेख गरिएको छ (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ३३) ।

नेपालमण्डलमा बौद्ध विहार र संघ परम्परा

नेपालमण्डलभित्र विहार निर्माण गर्ने कार्य सम्राट अशोकको छोरी चारुमतीले एक भिक्षुणीहरू बस्ने विहार र देवपालले एक भिक्षुहरू बस्ने विहार निर्माण गर्नुभएको कुरा डानिएल राइटको वंशावलीमा रहेको चर्चा गरिएका छन् (वासुकला, २०६८, पृ. ९) । तर त्यसबाहेक विहारहरू निर्माण भएको प्रमाणहरू कहाँ कतै भेटिएका छैनन् ।

लिच्छविकालमा नेपालको लिखित इतिहासको सुरुवात भएपछि मात्रै यहाँ धेरै विहारहरू निर्माण भएका प्रमाणहरू अभिलेखहरूबाट देखिन्छ । त्यसबेलाका प्रसिद्ध विहारहरूमा लिच्छवि राजाहरू वृषदेवले बनाएको सिनगु विहार, राजा मानदेवले ध्यान गरेको गुँविहार र वहाँले बनाएको मान विहार, अंशुवर्माले बनाएको राज विहार, खजुरिका विहार, मध्यम विहार, शिवदेव विहार आदि उल्लेखनीय रहेको पाइन्छ ।

मध्यकालमा नेपालमण्डलमा बज्रयान बौद्धधर्मको मात्रै प्रभाव रहेको देखिन्छ । त्यस बेला निर्माण गरिएका विहारहरू बज्रयान बौद्ध दर्शनमा आधारित बज्रधातुमण्डलको वास्तुमा आधारित गरी बनाइएका हुनाले वर्तमानमा रहेका काठमाडौँ उपत्यकाका प्रायः सम्पूर्ण परम्परागत विहारहरू बज्रयान बौद्ध विहारहरू रहेको देखिन्छ । त्यस्ता विहारहरूको सङ्ख्या काठमाडौँ महानगरमा बज्राचार्य संघ रहेका १८ वटा, शाक्यभिक्षु संघहरू मात्रै रहेको १० वटा महाविहार र शाक्यभिक्षुहरूको संघ मात्रै रहेको १८ वटा महाविहार (बहिलहरू) पाइन्छन् । ललितपुर उपमहानगरमा १५ वटा मूल विहार, १५ वटा मूल विहार (बही), ५ वटा शाखा विहार, ३ वटा चेलकभिक्षु संघ मात्रै रहेको र अन्य शाखा विहार र बहीहरू गरी सयौँको सङ्ख्यामा पाइन्छन् । भक्तपुर नगरमा ११ वटा महाविहारहरू र ४ वटा बही विहार, मध्यपुर नगरमा बज्राचार्य संघ रहेका ८ वटा महाविहार रहेको उल्लेख पाइन्छ (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ३९-६०) ।

नेपालमण्डलमा लिच्छविकालदेखि महायान बज्रयान बौद्ध परम्पराको प्रभाव रहेको थियो । यस परम्परामा निश्चित समयसम्म प्रवर्जित भई बोधिसत्वसंवर शिक्षाग्रहण गरी महायान बौद्ध परम्परानुसार गृहस्थमा बसेर दान, शील र ध्यान/समाधि अभ्यास गर्दै अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गर्ने जीवनशैलीका रूपमा चल्दै आएका छन् । सोही परम्पराअनुसार यहाँका महाविहार, विहार वा बहीमा चारदिनसम्म प्रवर्जित जीवन बिताई यहाँका बौद्ध परम्पराअनुसार संघसदृश्य हुनेलाई शाक्यभिक्षु भनिन्छ भने प्रवर्जित भएर पुनः आचार्य अभिषेक लिएकालाई बज्राचार्य भनिन्छ । वहाँहरू शाक्यभिक्षु/बुद्धाचार्य र बज्राचार्यहरू गृहस्थभिक्षुका रूपमा चर्या गरेका समूह नै यहाँका संघ हुन् । त्यसैले नेपालमण्डलका परम्परागत बौद्ध संघ भनेको बज्रयान बौद्ध संघ परम्परामा रहेर यहाँका प्राचीन विहारहरू संचालन गरी बौद्ध परम्परालाई निरन्तरता दिने समूहलाई भनिन्छ । नेपालमण्डलमा बौद्धधर्मगुरु भनेर चिनिने वहाँहरूले समाजलाई बुद्धबोधिसत्व मार्गदर्शन गरी आएका छन् । वहाँहरूको मार्गदर्शनमा लागेर यहाँका विहारहरूसँग आबद्ध रहेर ती विहारहरू सञ्चालन गर्ने कार्यमा सहायागी भई यहाँका बौद्ध परम्पराहरूमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा आबद्ध हुँदै आएका उपासकउपासिका समूहहरूलाई शिष्यवर्ग वा जजमान भनिन्छ ।

नेपालमण्डलमा बौद्ध समाज

बुद्धधर्म एक रथसमान धर्म हो । बुद्धधर्ममा दीक्षित भिक्षु, भिक्षुणीहरू हुन्छन् भने बुद्धको उपदेशलाई मानेर त्यसअनुसार जीवनयापन गर्ने गृहस्थीहरू उपासक र उपासिकाहरू हुन्छन् । त्यसैले बुद्धधर्ममा भिक्षु, भिक्षुणीहरू, उपासक र उपासिकाहरू रथका चार पाङ्ग्रासमान हुन् । नेपालमण्डलमा प्राचीन कालदेखि महायान र बज्रयान परम्परा रहेका हुनाले केही दिन विहारमा प्रवर्जित भई गृहस्थमा बसेर बोधिसत्व चर्या गरी बुद्धशासन चलाई आएका गृहस्थभिक्षुका रूपमा वर्तमान नेपालमण्डलमा शाक्य र बज्राचार्य बुद्धधर्मका गुरुवर्ग हुन् । त्यस्तै समाजका अन्य वर्गहरू उपासकउपासिका वा जजमानका रूपमा रहेका छन् । उपरोक्त गुरुवर्ग र जजमानवर्ग नै नेपालमण्डलको बज्रयान बौद्ध परम्पराअन्तर्गत यहाँका बौद्ध समाज हुन् । उपर्युक्त बौद्ध समाजलाई ने.सं. ५१५ माघ शुक्ल १० रोहिणी नक्षत्र वृद्धियोगको दिनमा राजा स्थितिमल्लले नेपालमण्डलका सबै जातजातिलाई पेसागत रूपमा वर्गीकरण गर्ने काम गरेको थियो (भाषावंशावली भाग २, पृ. ३९) । त्यसै क्रममा “बज्राचार्य

गुभालले देवप्रतिमाको पूजाआजा गर्नु चित्रकारी, साल्मी, छिपा, भाट, गठ, लोहकर्मि, कुमाल नाइतौ यी नौ जातको जजमानी गर्नु ।” (तिवारी, १९६६, पृ. ४१) । त्यस्तै नै शाक्यभिक्षुलाई पेसागत जिम्मा दिँदा “लुंकर्मिको-सुनाचादिको गहना बनाउनु” भनी उल्लेख गरिएको छ (तिवारी, १९६६, पृ. ४८) । त्यस बेलादेखि ती दुई समूहहरू एकअर्काका पूरकका रूपमा मिलेर बसेको छन् । गुरुवर्गले शिष्यवर्गलाई समयसमयमा शिक्षा दिने, मर्दापर्दा समाजको विधिअनुसारको कार्य गर्नमा आवश्यक सहयोग गर्ने भने शिष्यवर्गले विहारको परम्परालाई निरन्तरता दिनका लागि आवश्यक सहयोग गर्दै आएका छन् । त्यसैले नेपालमण्डलमा गुरुवर्गमा बज्राचार्य र शाक्यभिक्षु/बुद्धाचार्य/शाक्य समूह हुन् भने शिष्यवर्गमा तुलाधर, मानन्धर, डंगोल, श्रेष्ठ (काठमाडौं नगरमा मात्रै), चित्रकार, रंजितकार, स्थापित, कंसाकार, प्रजापति र किसान वर्ग आदि विभिन्न नेवार समुदाय वर्गहरू रहेका छन् । यी दुवै गुरुवर्ग र शिष्यवर्गले दैनिक, मासिक तथा ऐच्छिक रूपमा विभिन्न संस्कार कर्मलगायत शान्तिस्वस्तिका साथै जीवन उन्नतिका लागि विभिन्न सामाजिक र धार्मिक कार्यहरूमा क्रियात्मक पूजाहरू गर्दछन् । यसै परम्पराको आधारमा यहाँको बौद्ध समाजमा बज्रयान बौद्ध परम्परामा आधारित गरेर धार्मिक कार्यहरू एवं संस्कार क्रियाहरू गर्दै आएका छन् ।

नेपालमण्डलको बज्रयान परम्पराका क्रियात्मक पूजामा धूलेचित्र लेखन

प्राचीन कालदेखि नेपालमण्डलका नेवाः सभ्यता संसारका अन्य सभ्य मानव सभ्यताहरू जस्तै नै सभ्य मानव समाजका रूपमा आफ्नो अस्तित्व कायम गर्दै आएका छन् । यहाँको मानव समाजमा विभिन्न जाति वर्ग, धर्महरू मान्ने समाज एक आपसमा मिलेर आआफ्नो धर्म, संस्कृति र संस्कारहरू गर्दै जीवनयापन गरिआएका छन् । यहाँका विभिन्न जाति र वर्ग तथा धर्म मान्ने समाज मान्नेहरूमा बौद्ध समाज पनि हुन् ।

नेपालमण्डलको बौद्ध समाजमा वर्तमान जन्मदेखि मृत्युसम्म र त्यस उप्रान्तको असल जीवनको लागि बौद्धधर्मको सिद्धान्तलाई एक सभ्य समाजमा मान्दै आएका रीतिरिवाज तथा संस्कार क्रियाहरूमा रूपान्तरण गरेर त्यसलाई क्रियात्मक पूजाहरूमा संस्कार क्रियाहरू र पुण्यार्जन गर्ने धर्मपूजाहरूका रूपमा लागु गरेर जीवनयापन गरिआएका छन् ।

क) सामाजिक संस्कारात्मक पूजाहरू

प्राचीन कालदेखि नै समूहमा मिलेर बस्दै आएका मानव जातिले आफ्नो जीवनलाई समाजसँग अभिन्न रूपले गाँसिएको हुन्छ । त्यसैले मानव सभ्यतासँगै विकास हुँदै गएको समाजले मान्दै आएका रीतिरिवाज तथा परम्पराअनुसार उसले जीवनयापन गर्नुपर्ने हुन्छ । यहाँ संस्कारको अर्थ जन्मनुभन्दा अगाडिदेखि जन्मेर मृत्यु र त्यसउप्रान्त गरिने सामाजिक मान्यताअनुसारका पूजा वा उत्सव हुन् । यस प्रकारका संस्कारहरूमा गरिने पूजाविधिलाई सामाजिक संस्कारात्मक पूजाको संज्ञा दिइएको हो ।

नेपालमण्डलको बौद्ध समाजमा संस्कार क्रियाहरू गर्दा गरिने पूजालाई संस्कारसम्बन्धी पूजा भनी उल्लेख गरिएको छ (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ९२) । समाजले मान्दै आएका यस प्रकारका संस्कारहरू नचाहे पनि सबैले मानेर क्रियात्मक पूजाहरू गर्दै आएका हुनाले यसलाई सामाजिक संस्कारात्मक पूजाविधि भन्न उपयुक्त

देखिन्छ । सामाजिक जीवनयापन गर्ने क्रममा मानिसहरूले समाजमा प्रचलित जीवन मृत्युबाहेक केही पूजाहरू गर्दै आएका हुनाले सामाजिक संस्कारात्मक पूजाविधिहरूलाई निम्न चार वर्गमा विभाजन गरिएका छन् :

दशकर्म संस्कार पूजा

बौद्ध समाजमा बच्चा जन्मनु अगाडि गर्भ रहेदेखि जन्मेर हुर्केर यौवनावस्था भएर विवाह उत्सवसम्म गर्ने सामाजिक संस्कारात्मक पूजाहरू दश संस्कारकर्म पूजाविधिअनुसार गरिन्छ । यस प्रकारका दश संस्कारकर्महरू निम्नानुसारका हुन्- १) गर्भाधान, २) पुंसवन, ३) सिमन्तोनयन, ४) जातकर्म, ५) नामकरण, ६) अन्नप्राशन, ७) चूडाकर्म, ८) व्रतादेशन, ९) व्रतमोक्षण/व्रत समापवर्तन र १०) पाणीग्रहण ।

रथारोहण पूजा

मानिसको जीवनमा विवाहपछि, जीवनयापन गर्दै वृद्ध अवस्थामा एक निश्चित उमेरसम्म बाँच्न सफल भएपछि दिर्घायु जीवनको उत्सवका रूपमा रथारोहण गर्ने परम्परा रहिआएको पाइन्छ । तीन पटकसम्म यस प्रकारको रथारोहण फरकफरक उमेर पुगेपछि गरिन्छ । प्रथम पटक मानिसको उमेर ७७ वर्ष ७ महिना र ७ दिन ७ घडी र पला बाँचेको उपलक्षमा भीम-रथारोहण भनेर छोराछोरीहरूबाट आफ्ना बुबाआमाको सम्मानमा गरिन्छ । दोस्रो पटक मानिसको उमेर ८८ वर्ष ८ महिना र ८ दिन ८ घडी र पला बाँचेको उपलक्षमा देव-रथारोहण भनेर नातिनातिनीबाट आफ्ना हजुरबुबाआमाको सम्मानमा रथारोहण गरिन्छ र तेस्रो पटक मानिसको उमेर ९९ वर्ष ९ महिना, ९ दिन, ९ घडि र पला बाँचेको उपलक्षमा महा-रथारोहण भनेर पनातिपनातिनीहरूबाट आफ्ना जिज्युबाज्ये र जिज्युबज्यैको सम्मानमा रथारोहण गरिन्छ (बज्राचार्य, १९०३, पृ. २६) ।

मृत्यु र त्यसउपरान्त गरिने पूजाविधि

प्राकृतिक नियमानुसार संसारमा जन्म भएपछि मृत्यु निश्चित छ । मृत्यु र त्यसपछि गरिने क्रिया भने फरकफरक रहेको पाइन्छ । बौद्ध समाजमा शाक्य, बज्राचार्य र तुलाधर जातिमा कसै कसैको मृत्यु भएपछि तुरन्तै मृत्युघोषणा नगरी उत्क्रान्ति पूजाविधि गरिने चलन रहेको देखिन्छ । त्यसपछि श्मशानमा लाशको अगाडि खुट्टाभन्दा तल पिण्ड (श्राद्ध) गरिन्छ । त्यसपछि आफ्नो इच्छानुसार चार दिनभित्रमा आफ्नो घरमा दुर्गतिमण्डलको रजमण्डल बनाई पूजा गरिन्छ र सातौँ दिनमा घर शुद्ध गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ । शाक्य र बज्राचार्यबाहेक अन्य जातिमा घर शुद्ध १३ दिनमा मात्रै गरिने देखिन्छ । त्यसपछि ४५ दिनको श्राद्ध, ६ महिनामा श्राद्ध, वर्षदिन पुगेपछिको श्राद्ध र अन्तमा दुई वर्ष पुगेपछि गरिने श्राद्ध अनिवार्य रूपमा गरिने मृत्यु र मृत्युउपरान्तका संस्कारकर्महरू देखिन्छन् । कसै कसैले मासिक रूपमा पनि श्राद्ध गरिन्छ । यदि श्राद्ध नगर्ने भए जलदान मात्रै पनि गरिने गरिन्छ । त्यसरी दुई वर्षसम्म मृत्युउपरान्तको संस्कारकर्म गरिसकेपछि त्यसपश्चात आफ्नो इच्छानुसार कसैकसैले प्रत्येक वर्ष पनि श्राद्ध गर्ने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

रक्षा, शान्ति पूजा

जीवनमा मनुष्य र अमनुष्यहरूबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले हानि नोक्सानी आदि विभिन्न कारणबाट आइपर्ने समस्याहरू निराकरण गर्ने (पूर्ववत्, पृ. ७७-७८) उद्देश्यले व्यक्तिगत वा सामुहिक रूपले घर, टोल अथवा देशमा गरिने पूजालाई शान्तिस्वस्तिपूजा भनिन्छ। यस प्रकारका पूजाहरूमा नयाँ घरमा प्रवेश गर्दा गरिने “गृहप्रवेश पूजा”, जन्म दिनमा वा देशमा अनिकाल उपद्रव हुँदा गरिने “गृहशान्ति पूजा” जल प्रकोप शान्त गर्न गरिने “जलयज्ञ” आदि पर्दछन्। उपरोक्त विभिन्न पूजाहरू, पूजा गर्ने गुरुले बौद्ध धर्मदर्शनअनुरूप विधिपूर्वक गरेको भए तापनि पूजा गर्ने र गराउने व्यक्तिहरूमा बौद्धधर्म दर्शनको प्रेरणाले नभईकन सामाजिक मूल्यमान्यता, प्रतिष्ठा एवं विश्वासको आधारम गर्ने हुनाले तिनीहरूलाई बौद्ध धर्म र दर्शन विषयमा राम्रो ज्ञान भएको देखिँदैन। उपरोक्त चारै प्रकारका क्रियात्मक पूजाहरूमा पूजाको प्रकृतिअनुसार सामान्य र विशेष धूलेचित्रहरू अनिवार्य रूपमा लेख्नुपर्ने हुन्छ।

ख) धार्मिक संस्कारात्मक पूजाविधि

बुद्धयान बौद्ध परम्पराको लक्ष्यअनुसार विभिन्न धार्मिक पूजाहरू गरी सम्यक्सम्बोधि अभ्यास गर्ने विधिहरू रहेको पाइन्छन्। ती धार्मिक अभ्यासहरू दान, शील, क्षान्ति, वीर्य, ध्यान र प्रज्ञापारमिता अभ्यास अर्थात् चर्यासंग सम्बन्धित हुन्छन्।

बुद्धका मूल उपदेशहरू व्यवहारमा उतारेर मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षा आदि ब्रम्हविहारहरूको अभ्यास गरी बोधिज्ञान प्राप्त गर्न दान, शील र भावना/समाधिको अभ्यास गरिन्छ। दान अभ्यासको लागि सामान्य दान दिने परम्परादेखि लिएर पञ्चदान पर्व, सम्यक् महादान पर्व जस्ता दानहरूको संस्कृतिका रूपमा मनाउँदै आएका छन्। त्यस्तै नै शीलको अभ्यास गर्नका लागि अष्टमीव्रत, तारा व्रत, बसुन्धरा व्रत आदि विभिन्न बौद्ध व्रतहरू, संस्कृति एवं परम्पराका रूपमा अभ्यास गर्दै आएको पाइन्छ। त्यस्तै नै निर्वाण प्राप्तिको लागि राग, द्वेष र मोह निर्मूल गर्नुपर्ने हुनाले यस मार्गका रूपमा भावना अभ्यास गरी “जगत् हित गर्न म बुद्ध बन्न सकूँ” भन्ने महान् उद्देश्य राखेर बोधिचित्त उत्पन्न गरी शमथ र विपश्यनाका साथै समाधि-योगहरूको अभ्यास क्रियात्मक र योगात्मक रूपले साधना गरिन्छ। उपरोक्त तन्त्रहरूमध्ये क्रियातन्त्रले समाधि जस्तो नितान्त मानसिक सम्पादन कार्यलाई क्रियात्मक पूजामा रूपान्तरण गरी अभ्यास गरिन्छ। यस विधिमा स्नानादि शारीरिक क्रिया, भूशोधन क्रिया, भौतिक सामग्रीबाट मण्डल निर्माण क्रिया, देवदेवीको मूर्ति निर्माण गर्नेदेखि प्रतिष्ठालगायत स्तुति, तर्पण, बल्यार्चन आदि विहिरू गरिन्छ (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ३७)। यस साधना विधिमा क्रमिक अभ्यास प्रक्रियाहरूका रूपमा क्रियातन्त्र, चर्यातन्त्र, योगतन्त्र र अनुत्तरयोग तन्त्र भनेर वर्गीकरण गरिएका छन् (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ३९)। त्यस्तै नै होम, धारणी, मन्त्रजाप क्रियात्मक पूजाहरूको अभ्यास र साधना गरेर सप्तवृद्धि, अष्टसिद्धि, पञ्चाभिज्ञ आदि लौकिक सिद्धि प्राप्त गरेर जगत् हित गरी अन्तमा बुद्धत्व प्राप्तिको कामना गरिन्छ।

धार्मिक पूजाहरूमा दिर्घायु, धन, सुख, इच्छा आदि पूरा होऊन् भनेर कुनै बाध्यतामा नबाँधीकन आफ्नो स्वेच्छाले पुण्य आर्जन गर्ने उद्देश्यले गरिने क्रियात्मक पूजा हुनाले यस क्रियात्मक पूजालाई धर्मपूजा भनिएका

छन् (बज्राचार्य, २०६९, पृ. ९२)। यस प्रकारका धर्मपूजाहरूमा सप्तविधानुत्तर पूजा, तारा पूजा आदि रहेका छन्। समाजमा पुण्य आर्जन गर्नुपर्दछ भन्ने संस्कारबाट प्रेरित भएर गरिने क्रियात्मक पूजा हुनाले यस प्रकारका पूजालाई धार्मिक संस्कारात्मक पूजाविधि भनेर भन्न उपयुक्त देखिन्छ। कुनै कुनै पूजाहरूमा ध्यान/योग/समाधि अभ्यास समेत गनुपर्ने विधि रहेको हुन्छ। त्यस्ता पूजाविधिहरूमा व्रतहरू, ठुलाठुला गणचक्रपूजाहरू आदि पर्दछन्। उपरोक्त सामाजिक संस्कारमा गरिने पूजाक्रिया होस् वा धार्मिक संस्कारको क्रियात्मक पूजाहरू होस् ती सबै पूजाहरू सम्पन्न गर्न अनिवार्य रूपमा धूलेचित्र/रजचित्र लेख्नुपर्ने देखिन्छ।

धूलेचित्रको परिचय

धूलेचित्र भन्नाले सुक्खा प्राकृतिक खस्रो सेतो ढुङ्गा (नेवार भाषामा पोताय्) लाई घाममा राम्ररी सुकाएर त्यसलाई पिनेर फेरि कपडामा छानेर मसिनो धूलो बनाएर उक्त धूलोले दुई औंलाबाट भाँरेर बनाएको चित्रलाई भनिन्छ। एकपटक प्रयोगको लागि सुक्खा र उज्यालो ठाउँ, समथर भूमि, हावा नचलेको ठाउँमा लिपपोत गरेर लेख्ने त्यस प्रकारको धूलेचित्रलाई रजचित्र पनि भनिन्छ। यस प्रकारका धूलेचित्र सामान्य धूलेचित्र र विशेष धूलेचित्र गरी दुई प्रकारका पाइन्छन्।

सामान्य धूलेचित्र

सामान्य धूलेचित्र भन्नाले एउटै रङ्गबाट रेखाचित्रहरूद्वारा कुनै निश्चित आकारहरू लेखेर बनाइने धूलेचित्रहरू हुन्। यस प्रकारका धूलेचित्रहरूमा विभिन्न देवीदेवताका प्रतीकहरूको चित्रहरू लेखिएको हुन्छ। यस प्रकारका सामान्य धूलेचित्रहरू संस्कार क्रियाका पूजाहरूदेखि ठुलठुला धार्मिक क्रियात्मक पूजाहरूको क्रममा कलशपूजा, जन्म दिनमा गरिने ग्रहशान्ति पूजा, शान्ति स्वस्ति पूजा, धलं (व्रत) गर्दा धलं बस्ने ब्रतालुको अगाडि बनाइने मण्डल आदि हुन्।

विशेष धूलेचित्र

विशेष धूलेचित्र भन्नाले विभिन्न रङ्गहरू प्रयोग गरी पूजा अनुसारको देवदेवीहरूको आकृतिसहितको मण्डलाकारका धूलेचित्र हुन्। यस प्रकारका धूलेचित्रहरूमा विभिन्न देवदेवीका साथै अन्य देवदेवीका प्रतीकात्मक चिन्हहरू कोरिएको हुन्छ। विशेष धूलेचित्र विशेष संस्कार क्रिया, ठुलठुला धार्मिक क्रियात्मक पूजाहरू गर्दा लेखिने मण्डल हुन्। त्यस्ता लेख्ने मण्डलहरूमा रथारोहण गर्दा बनाइने ग्रह-मण्डल, बसुन्धरा-मण्डल, उष्णिषविजय-मण्डल, कुनै विशेष व्यक्तिको मृत्युको चार दिनभित्रमा लेखिने दुर्गतिपरिशोधन-मण्डल आदि हुन्। त्यस्तै नै विभिन्न धलं गर्दा मूलाचार्यको अगाडि बनाइने मण्डल पनि विशेष धूलेचित्र नै हुन्छन्। मण्डल चित्र लेख्नको लागि सामान्य काठको ब्लक र औजारहरू मात्र प्रयोग गरिन्छ।

उपरोक्त विशेष धूलेचित्रहरू पूजामा बस्ने सबैले हेर्न सकिन्छ। त्यस्तै प्रकारका विशेष धूलेचित्रहरू यहाँका बज्रयान परम्परामा प्रदान गरिँदै आएका अभिषेकहरू र गणचक्र पूजाहरूमा पनि लेख्नुपर्ने हुन्छ। ती अभिषेक र गणचक्र पूजाहरूमा लेखिने धूलेचित्रहरू पञ्चबुद्ध-मण्डल (बज्रधातु-मण्डल), अमोघपाश लोकेश्वर

मण्डल, चक्रसम्बर-मण्डल, बज्रबाराहि-मण्डल, चण्डमहारोषण-मण्डल, हेवज्र-मण्डल, कालचक्र-मण्डल, महासम्बर-मण्डल आदि हुन् । उपरोक्त अभिषेक र गणचक्र पूजाहरूमा लेखिने मण्डलहरू सम्बन्धित अभिषेक लिइसकेका व्यक्तिहरूले मात्र हेर्न सकिने हुन्छ ।

धूलेचित्र बनाउनुको कारण

बज्रयान क्रियात्मक पूजामा धूलेचित्र लेखिनुको मूल उद्देश्य पूजालाई व्यवस्थित रूपले सम्पन्न गर्नको लागि पूजा गर्ने स्थानमा पुजिने देवदेवीहरू राख्ने स्थान निश्चित गर्नको लागि लेखिन्छ । धूलेचित्र लेख्नुका कारण वस्तु राख्ने आसनका रूपमा भनेर चर्चा गरिएको पनि पाइन्छ । (वासुकला, २०७५, पृ. ४६) तर आसनका रूपमा भन्दा पनि पूजाक्रियामा पर्ने एकाइ पूजाहरू केके हुन् भनी बुझेर क्रमबद्ध रूपले पूजा सम्पन्न गर्नका लागि पनि धूलेचित्र लेखिन्छ । यसरी धूलेचित्र लेख्दा पूजा गर्नेले मात्रै होई अन्य पूजासम्बन्धी अवलोकन गर्ने जोकोहीले पनि जानकारी गराउने हेतुले पनि धूलेचित्र लेखेको हुन सक्छ । त्यस्तै अभिषेकहरू प्रदान गर्दा चित्र देखाएर बौद्ध तन्त्रका शिक्षा दिनको लागि पनि धूलेचित्र लेखिने देखिन्छ । यस्तै प्रकारले पूजा गर्नुपर्ने पूजाहरू केके हुन् भनी बुझेर क्रमशः पूजा सम्पन्न गर्नका लागि पनि धूलेचित्र लेखिन्छ । त्यस प्रकारका धूलेचित्रहरूमा काय, वाक् चित्त स्वरूपका प्रतीक, लोकपाल देवताहरू, अग्नि, पञ्चतत्त्व, पञ्चस्कन्धका प्रतीक चित्रलगायत बुद्धबोधिसत्वका प्रतीकात्मक र मूर्तिचित्रहरू लेखिन्छन् । सामान्य सादा सानो धूलेचित्रहरू देखि ठुलाठुला विशेष रङ्गिन धूलेचित्रहरू पनि लेखिन्छन् ।

धूलेचित्र बनाउने कलाकार समूह

बज्रयान क्रियात्मक पूजामा विशेष गरी पूजा गर्ने गुरुले नै पूजाको प्रकृतिअनुसार आवश्यकताअनुसारको स्थान ओगटेर त्यसभित्र अस्थायी प्रयोगको निमित्त धूलेचित्र लेखन कार्य गरिन्छ । तर पूजाको प्रकृतिअनुसार विशेष गरी धलं (व्रत) पूजा, शान्तिस्वस्ति पूजालगायत जीर्णोद्धार पूजा, प्रतिष्ठा पूजा आदि ठुलाठुला पूजा गर्ने बेलामा मूल गुरुले आफूबाहेक अन्य सहायक गुरुहरूको पनि सहायता लिएर धूलेचित्र बनाइन्छ । त्यस्तै नै अभिषेक र गणचक्र पूजाहरूमा मण्डल चित्र कोर्नका लागि धूलेचित्र कोर्ने समूह नै खडा गरी तिनीहरूको हस्तपूजा गरेर मात्रै कोर्न लगाइन्छ । यस प्रकारको चित्र दायँ हातको दुई वटा औँलाले मात्र कोरिएको हुन्छ । धूलेचित्र बनाउने कच्चापदार्थ र स्थान सामान्य जुनसुकै क्रियात्मक पूजा गर्नका लागि सर्वप्रथम पूजाको प्रकृतिअनुसार आवश्यक धूलेचित्र लेखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्परामा क्रियात्मक पूजाहरू गर्दा धूलेचित्र नलेखीकन पूजा सम्पन्न गर्न सकिँदैन । बौद्ध क्रियात्मक पूजाका लागि धूलेचित्र नितान्त आवश्यक रहेका हुनाले क्रियात्मक पूजाको लागि यस प्रकारको चित्र अभिन्न अङ्ग हुन् । नेपालको बज्रयान बौद्ध आचार्यहरूले धूलेचित्र लेखी त्यसको माध्यमबाट बौद्धधर्मको शिक्षा दिने पद्धति विकास गरिएको छ । यहाँको बौद्ध परम्परामा क्रियात्मक पूजाहरूको अभिन्न अङ्गका रूपमा धूलेचित्रको लेखी त्यसलाई व्यवहारमा उतार्ने कार्यबाट नेपालका बौद्ध आचार्यहरूमा कलाकारिताको ज्ञान

र सिप रहेको स्पष्ट हुन्छ। यस अध्ययनबाट नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्परामा क्रियात्मक पूजाहरूमा धूलेचित्र लेख्ने परम्पराबाट निम्न कुराहरू पुष्टि हुन्छ।

- नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्परामा क्रियात्मक पूजाविधि धूलेचित्र लेखनविना सम्भव छैन।
- नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्परामा क्रियात्मक पूजालाई क्रमबद्ध रूपले पूजा गर्न धूलेचित्र लेखनविना सम्भव छैन।
- नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्पराको पूजाक्रियामा वस्तुहरू स्थापना गर्ने कार्य धूलेचित्रविना सम्भव छैन।

धूलेचित्रको उपयोगिता र प्रयोगको अभावमा नेपालको बज्रयान बौद्ध परम्पराको पूजाक्रिया सम्पन्न गर्न असम्भव रहेका हुनाले धूलेचित्र लेखनको ठूलो महत्त्व रहेको छ।

सन्दर्भ सूची

- चिसातो मीदा, (२०६२), “नेपालमण्डल”, पलेस्वाँ, ललितपुर : लोटस रिसर्च सेन्टर।
- तमोट, काशीनाथ, (ई.सं. २००६), *नेपालमण्डल*, ललितपुर : नेपालमण्डल अनुसन्धान गुथि।
- तिवारी, शंकर नारायण, (ई.सं. १९६६), *भाषा वंशावली (भाग २)*, काठमाडौं : नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय।
- बज्राचार्य, नरेश मान, (२०६९), *बज्रयान (द्वितीय संस्करण)*, काठमाडौं : सुरेश शाक्य,
- बज्राचार्य, नरेश मान, (२०६९), *बज्रयान नेपाल*, काठमाडौं : त्रिरत्न प्रकाशन।
- बज्राचार्य, धनबज्र, (ई.सं. १९९६), *लिच्छवीकालको अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल दक्षिण एशियाली अनुसन्धान केन्द्र।
- बज्राचार्य, धनबज्र, (२०६८), *पूर्वमध्यकालका अभिलेख*, काठमाडौं : नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र।
- बाइदेल, लैनसिंह, (ई.सं. १९९५), *इन्भेन्टरी अफ् स्टोन स्कल्पचर अफ् डि काठमाण्डू भ्याली*, काठमाडौं : शाही नेपाल एकडेमी।
- वैद्य, पि.एल., (ई.सं. १९६४), *महायान सूत्र संग्रह-द्वितीय खण्ड*, दरभंगा : मिथिला इन्स्टिच्युट।
- वासुकला जुनु, (२०६८), *चारुमती स्तूप*, काठमाडौं : चारुमती बुद्धिष्ट मिशन नेपाल।
- , (२०७५), ‘नेवार बौद्ध धर्ममा रजोमण्डलको प्रयोग’, *सुगत बौद्ध दर्पण*, ललितपुर : सुगत बौद्ध महाविद्यालय।